

37(09с)
Б72

1737

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П.ДРАГОМАНОВА

Бобров Володимир Вікторович

УДК 371.2 : 930.2

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЛІЦЕЇВ І ПІМНАЗІЙ ПІВДНЯ УКРАЇНИ
У ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

13.00.01 - Теорія та історія педагогіки

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

НБ НПУ
імені М.П. Драгоманова

100310037

Київ - 1998

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Державній академії керівних кадрів освіти, Міністерство освіти України

Науковий керівник – кандидат педагогічних наук, доцент Гравіт Володимир Олександрович, Державна академія керівних кадрів освіти, доцент кафедри управління та інформаційних технологій.

Офіційні опоненти – доктор педагогічних наук, професор Кондратюк Олександр Пантелеймонович, Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України, головний науковий спеціаліст, кандидат педагогічних наук, професор Бурлака Яків Іванович, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, професор кафедри педагогіки.

Провідна установа – Інститут педагогіки АПН України, лабораторія впровадження педагогічних інновацій, м. Київ.

Захист відбудеться «14» IX 1998 р. о ___ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.02 в Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова (252601, Київ, вул. Пирогова, 9).

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (252601, Київ, вул. Пирогова, 9).

Автореферат розісланий « ___ » _____ 1998 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Долинська Л.В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність проблеми. В умовах розбудови незалежної України відкрилися широкі можливості для відтворення історичної педагогічної спадщини, оновлення освіти, науки, культури.

Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття») одним із пріоритетних напрямів розвитку освіти визначила формування інтелектуального та культурного потенціалу країни як найвищої цінності нації.

Особливе місце у його реалізації відведено школам нової генерації – гімназіям, ліцеям, колегіумам, коледжам тощо, яким у сучасному суспільстві визначені специфічний соціально-педагогічний статус та завдання.

В програмі «Освіта» підкреслюється: «Серед загальноосвітніх закладів належне місце мають зайняти школи нового типу: гімназії, ліцеї, спеціальні заклади для обдарованих дітей, навчально-виховні комплекси, недільні, приватні школи тощо. Вони мають органічно доповнювати загальноосвітні школи і надавати можливість вибору типу навчального закладу, стати експериментальними майданчиками апробації нового змісту і нових технологій навчання. Провідним напрямом у діяльності різних типів загальноосвітніх закладів повинні стати пошук, навчання і виховання обдарованої особистості, здатної самостійно діяти і приймати рішення у динамічних, нестандартних ситуаціях».

Діяльність навчальних закладів нового типу спрямовується на забезпечення високих освітніх рівнів, можливостей постійного духовного самовдосконалення особистості, її самореалізації у різних сферах творчої діяльності.

На сьогодні в Україні функціонує близько 300 гімназій і ліцеїв, кожний з яких є творчою лабораторією по апробації інноваційних педагогічних технологій. Їхня діяльність потребує науково обґрунтованої модернізації змісту освіти, тобто удосконалення навчальних планів і програм, відповідного організаційного, методичного, кадрового забезпечення, впровадження нових форм, методів та механізмів управління.

Успіх подолання недоліків у роботі, формалізму в діяльності навчальних закладів нового типу певною мірою залежить від врахування національного та інонаціонального факторів педагогічної науки, досвіду педагогів-практиків, оптимального співвідношення сучасних психолого-педагогічних досліджень і класичної педагогічної спадщини.

Кожна історична епоха висуває свої погляди на сутність спеціально організованого виховання та навчання, створює певний базис позитивного педагогічного досвіду для подальшого розвитку освіти.

При розробці концептуальних, організаційних, правових, методичних, психологічних засад функціонування навчальних закладів нового типу важливим фактором виступає історичний досвід діяльності ліцеїв і гімназій країни XIX – початку XX ст. та окремих її регіонів, зокрема Півдня України.

В умовах розбудови Української держави та визначення перспектив її розвитку зростає роль історичних наук, що відображають витoki національної духовної спадщини – історії педагогіки та педагогічного краєзнавства як її складової.

Дослідження процесу становлення та розвитку ліцеїв і гімназій Півдня України XIX – початку XX ст. дозволяє вирішити ряд суттєвих питань історії педагогіки щодо виявлення характерних хронологічних періодів, кількісних та якісних показників розвитку системи освіти краю, змісту освіти, організаційно-педагогічних та нормативно-правових засад діяльності ліцеїв і гімназій, особливостей розвитку прогресивної педагогічної думки тощо.

Дослідження, проведене нами, охоплює більш як столітній період. Це дозволило простежити хід реформ системи освіти, які відбувалися з урахуванням соціально-економічних і політичних умов розвитку держави. Нами вивчено, проаналізовано і узагальнено значну кількість історико-педагогічних праць, архівних матеріалів, що висвітлюють загальні та окремі аспекти діяльності ліцеїв і гімназій краю, а також умови, за яких відбувався цей процес.

Історії гімназичної та ліцейської освіти XIX – початку XX ст. присвячені праці авторів І.М.Альошинцева, С.В.Рождественського, В.О.Добротворського, О.О.Григор'єва та інших, проте вони не стали предметом глибокого наукового аналізу в радянській педагогічній науці. Чимало історичних фактів та аналітичних висновків авторів спростовують доми, що існували у радянській педагогічній літературі відносно стану та розвитку освіти в Україні.

Становлення ліцеїв і гімназій XIX – початку XX ст. відображено в публікаціях дореволюційного періоду І.С.Андрієвського, Є.Боброва, Н.О.Бунге, Д.Висюватова, Я.Г.Гуревича, М.П.Дружиніна, В.Ф.Залеського, Г.М.Контеля, Є.Лихачова, Є.Маркова, О.М.Павлова, Д.Ромашкова, С.Сазонова, Є.М.Стратонова, Н.Ф.Сумцова, Д.С.Трифоновського, М.В.Чехова, С.І.Чир'єва та інших авторів. Оцінюючи позитивно їхній внесок у педагогічну науку та практику діяльності ліцеїв і гімназій, слід зауважити, що питання організації навчально-виховного процесу, змісту навчання ними висвітлюється дещо безсистемно та розрізнено.

У радянські часи з позицій класової ідеології ці питання розкриваються у роботах Н.І.Алпатової, Ш.І.Ганеліна, І.Я.Шпільберга та інших.

Автори сучасних підручників та навчальних посібників Л.М.Буслаєва, М.І.Гурський, М.О.Константинов та інші стисло і фрагментарно наводять дані про ліцейську та гімназичну освіту імперії, фактично не розкриваючи специфіку цього питання в Україні.

У 80–90-х роках історичне минуле освіти України досліджувалось в працях О.Р.Мазуркевича, П.П.Панченка, О.В.Сухомлинської, С.М.Філоненка, М.В.Фоменка, М.Д.Ярмаченка та інших учених, де охоплено широкий масив історичної педагогічної спадщини України, але становлення середньої освіти на Півдні України розглянуто узагальнено і лише певною мірою торкнулось особливостей цього процесу в регіоні.

Сучасні дослідження В.М.Алфімова, А.І.Сологуба, Г.С.Хайруліної, Б.Г.Чижевського

та ін. головним чином пов'язані із розробкою організаційно-педагогічних засад діяльності сучасних навчальних закладів нового типу.

Аналіз стану дослідженості проблеми свідчить про те, що значну частину історичних джерел, особливо матеріалів архівів і педагогічної періодики, ще не введено в науковий обіг, накопичені вітчизняною педагогічною наукою відомості недостатньо повно і системно характеризують генезис середньої освіти, організацію і сутність навчально-виховного процесу в ліцеях та гімназіях Півдня України XIX – початку XX ст., що в свою чергу ускладнює цілісне сприймання історії становлення системи освіти в Україні, використання накопиченого історичного педагогічного досвіду в сучасних умовах.

Актуальність даного дослідження зумовлена не тільки недостатністю його висвітлення в літературі, а й суттєвим значенням історико-педагогічного процесу в окремому регіоні України як складової частини загального історичного процесу розвитку освіти в країні. Такий підхід дозволяє не тільки детально дослідити і визначити особливості та специфіку становлення освітньої системи в певному регіоні країни, а й при проведенні аналогічних досліджень підготувати необхідний базис для уточнення, розширення та відтворення об'єктивного змісту історії педагогіки України. В силу цього нами обрана тема дослідження: «Становлення та розвиток ліцеїв і гімназій Півдня України у XIX – на початку XX століть».

Дослідження виконане згідно з тематикою, передбаченою планом науково-дослідної роботи Державної академії керівних кадрів освіти.

Тема дисертації затверджена на засіданні вченої ради Українського інституту підвищення кваліфікації керівних кадрів освіти Міністерства освіти України, протокол № 2 від 04.05.1994 р. та закординована Радою з координації наукових досліджень при АГІН України, протокол № 4 від 16.05.1997 року.

Мета дослідження: здійснити ретроспективний і конструктивно-критичний аналіз генезису, основних напрямів діяльності ліцеїв і гімназій Півдня України XIX – початку XX ст., виявити елементи позитивного історичного досвіду їхньої роботи з метою застосування в сучасних умовах.

Основні завдання дослідження:

- проаналізувати історичні, соціально-економічні, політичні умови, загальні та специфічні особливості процесу становлення та розвитку ліцеїв і гімназій Півдня України;
- визначити й обґрунтувати хронологічні періоди зародження, становлення та розвитку системи освіти краю;
- охарактеризувати розвиток суспільно-педагогічної думки на Півдні України;
- розкрити динаміку розвитку ліцеїв і гімназій Півдня України та зробити порівняльний аналіз цього процесу в межах України та імперії в цілому;
- проаналізувати генезис змісту освіти, організаційно-педагогічні аспекти та

особливості навчально-виховного процесу в ліцєях і гімназіях в окреслених хронологічних рамках;

– виявити можливість використання накопиченого історичного досвіду діяльності ліцєїв і гімназій та застосування його на практиці в сучасних умовах.

Методологічну основу дослідження становлять: положення філософських наук про загальні закони розвитку суспільства, людської свідомості та діяльності; культурологічний принцип вивчення історико-педагогічних явищ; загальнонаукові, природничо-наукові і гуманітарно-антропологічні підходи до пізнання людини як цілісного явища у її взаємодії з оточуючим світом; концепція цілісного педагогічного процесу; положення про діалектичний взаємозв'язок і взаємообумовленість явищ, необхідність їх вивчення у конкретно-історичних умовах; державні документи про освіту і виховання.

У процесі роботи над темою застосовувалися такі **методи** дослідження:

- історико-логічний, теоретичний і порівняльний аналіз сучасної науково-педагогічної та методичної літератури, стану діяльності навчальних закладів нового типу;
- історико-типологічний аналіз, синтез і узагальнення історичного матеріалу, архівних документів, що відображають становлення та розвиток ліцєїв і гімназій у XIX – на початку XX ст.;
- структурно-функціональний аналіз стану системи середньої освіти в регіоні, структурно-системний, ретроспективний і статистичний методи;
- бесіди, інтерв'ювання директорів, заступників директорів, вчителів навчальних закладів нового типу, спостереження за діяльністю середніх навчальних закладів краю упродовж 25 років;
- ретроспективний аналіз власного педагогічного досвіду роботи на посаді директора Херсонської середньої загальноосвітньої школи №29 з потиблиним вивченням математики й фізики (15 років) та директора Херсонського ліцєю журналістики, бізнесу та правознавства (5 років), в якому реорганізовано школу.

Джерелами дослідження були фонди Центрального державного історичного архіву України, Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, Національної парламентської бібліотеки України, Державної науково-технічної бібліотеки України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Державних архівів Одеської, Миколаївської, Херсонської областей, законодавчі акти державних органів, нормативні та методичні документи Міністерства освіти України, науково-дослідних інститутів, інститутів удосконалення вчителів тощо.

Дослідження проводились впродовж 1990–1998 рр. у два етапи.

На першому етапі (1990–1993) вивчалася та аналізувалася література з обраної теми; обґрунтовувалася проблема дослідження у контексті створення Херсонського ліцєю журналістики, бізнесу та правознавства: розробки відповідних економічних, правових та навчально-методичних документів, структури, змісту освіти, організації та управління

навчально-виховним закладом; аналізувались урядові акти, Тимчасове положення про гімназії та ліцеї, навчальні плани і програми, підручники, посібники, рекомендації Міністерства освіти України, матеріали провідних педагогічних журналів «Шлях освіти», «Рідна школа», «Народное образование», «Советская педагогика», «Радянська школа» тощо.

На другому етапі (1993–1998) здійснювалась систематизація, теоретичний аналіз історичної, науково-педагогічної, соціально-політичної літератури, нормативних актів і положень про навчальні заклади нового типу, архівних документів та інших джерел інформації; узагальнювались результати порівняльного аналізу, формувались висновки і пропозиції; розроблялись рекомендації щодо можливого використання позитивного історичного досвіду діяльності ліцеїв і гімназій Півдня України в сучасних умовах, окремі результати дослідження втілювались у практику роботи Херсонського ліцею журналістики, бізнесу та правознавства.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в тому, що у ньому вперше системно висвітлено історію виникнення, становлення та розвитку ліцеїв і гімназій Півдня України (XIX – початок XX ст.); визначено і науково обгрунтовано характерні хронологічні періоди становлення системи освіти Півдня України; дано характеристику історичних, соціально-економічних, політичних передумов становлення та розвитку ліцеїв і гімназій, еволюції суспільно-педагогічної думки краю; розкрито організаційно-педагогічні аспекти функціонування ліцеїв і гімназій, генезис змісту освіти і специфіку навчально-виховного процесу; розроблено рекомендації щодо практичного використання окремих напрямів позитивного історичного досвіду діяльності ліцеїв і гімназій в сучасних умовах.

Теоретичне значення одержаних результатів дослідження полягає у виявленні тенденцій становлення і розвитку гімназичної та ліцейської освіти Півдня України як складової загального історико-педагогічного процесу в Україні у XIX – на початку XX століть.

Даний матеріал у поєднанні з аналогічними дослідженнями в інших регіонах України дозволяє значно розширити і поглибити зміст історії педагогіки України, дає основу для теоретичної розробки діяльності навчальних закладів нового типу з урахуванням національної історичної педагогічної спадщини.

Практичне значення наукового дослідження полягає в можливості застосування його результатів для створення оптимальної мережі ліцеїв, гімназій та їхньої типологізації; визначення окремих напрямів гуманітаризації навчально-виховного процесу та обгрунтування змісту освіти в них; використання історико-педагогічного досвіду і вироблених рекомендацій з питань організаційно-педагогічної та управлінської діяльності керівниками навчальних закладів нового типу, навчально-методичних центрів, міських та районних методичних кабінетів школознавства, інститутів удосконалення вчителів тощо.

Матеріали і висновки даного дослідження можуть бути застосовані при викладанні таких навчальних курсів середньої та вищої школи, як історія педагогіки України, історія України, краєзнавство та інші. Особливо цінними та педагогічно доцільними вони

можуть бути для педагогічних навчальних закладів Одеської, Миколаївської та Херсонської областей.

Результати даної роботи можна використовувати у ланці післядипломної освіти, курсової підготовки педагогічних та керівних кадрів освіти.

Апробація результатів дослідження проводилась автором упродовж 1993–1998 рр. на базі Херсонського ліцею журналістики, бізнесу та правознавства на посаді директора навчального закладу.

На основі історичного досвіду діяльності ліцеїв і гімназій XIX – початку XX ст. в процесі дослідно-експериментальної роботи створено концепцію навчального закладу нового типу як багатопрофільного гуманітарного ліцею класичної орієнтації, розроблено зміст освіти, форми організації навчально-виховного процесу, структуру керівництва ліцеєм, науково-методичної роботи, а також наведено результативність діяльності навчального закладу.

Основні положення, результати дослідження і його практичного використання було обговорено і безпосередньо розглянуто на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи» (Херсон, 1997 р.), що проводилася на базі Херсонського ліцею журналістики, бізнесу та правознавства; Всеукраїнській науково-практичній конференції «Філософія сучасної освіти та стан її розробки в Україні» (Київ, 1996 р.); Другій Українсько-Канадській педагогічній конференції (Одеса – Херсон – Миколаїв, 1994 р.); Міжнародному з'їзді працівників науки, освіти, охорони здоров'я, культури і релігії «Шлях до порозуміння» (Херсон, 1994 р.), обласних та міських науково-практичних конференціях, семінарах (Херсон, 1993–1998 рр.).

Результати дослідження висвітлено в шести публікаціях автора.

На захист виносяться:

- характеристика специфіки історичних, соціально-економічних, політичних передумов становлення системи освіти Півдня України;
- обґрунтування хронологічних періодів зародження, становлення і розвитку системи освіти, основних тенденцій розвитку суспільно-педагогічної думки краю;
- висновки про високий рівень початкової, середньої освіти та випереджаючий розвиток мережі ліцеїв і гімназій регіону у межах України та імперії в цілому;
- положення і висновки про організаційно-педагогічні аспекти діяльності ліцеїв і гімназій, особливості навчально-виховного процесу та генезис змісту освіти в них.

Структура дисертації. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (225 найменувань) і 52 додатків. Основна частина роботи викладена на 180 сторінках, проілюстрована 8 малюнками та 29 таблицями на 27 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

Враховуючи вимоги до історико-педагогічного дослідження з порівняльної педагогіки, у *ВСТУПІ* обґрунтовано актуальність обраної теми дослідження, сформульовано його мету і головні завдання, визначено методологічні основи, методи дослідження, наукову новизну, теоретичну і практичну значущість, джерелознавчу базу, сформульовано основні положення, які вилічено на захист.

У *РОЗДІЛІ 1 «Соціально-політичні та історико-педагогічні процеси на Півдні України у XIX – на початку XX століть»* висвітлено соціально-економічні та політичні умови становлення Півдня України як самостійної адміністративно-територіальної одиниці, що було обумовлено його військово-стратегічним положенням південного форпосту імперії.

Більш як половина території краю – це райони, що безпосередньо прилягають до Чорного та Азовського морів. Необхідність створення Чорноморського флоту, можливість розвивати торгівлю з країнами Середземномор'я, величезні території незайманих родючих земель визначали політико-економічні особливості регіону. Заселення краю відбувалося на пільгових умовах, що стимулювало швидке збільшення населення у сільській місцевості, колоніальних та військових поселеннях і, у першу чергу, в таких містах, як Одеса, Миколаїв, Херсон.

Південь України формувалася як край із більш вільними соціальними відносинами, у порівнянні з іншими районами країни. Тут було майже відсутнє кріпосне право.

Рання капіталізація сільськогосподарського виробництва призвела до появи фермерських господарств, найбільш великих землеводців, впровадження передових сільськогосподарських технологій. Поступово Південь України займав провідне місце в експорті зернових імперії.

Одночасно відбувався швидкий розвиток і концентрація промисловості: суднобудування, металургії, сільськогосподарського машинобудування, цукровиробництва та інших галузей господарства. Саме на Херсонщині було засновано перші кооперативні підприємства, розроблено економічні, правові і моральні принципи їхньої діяльності.

Швидкий розвиток регіону пов'язаний із плідною організаційною діяльністю таких державних діячів, як Г.О.Потьомкін, М.С.Воронцов, А.Е.Рішельє, І.Й.Вітте та інших.

Специфіка соціально-економічного, політичного, географічного, демографічного визначення соціуму Півдня України, що обумовили зародження, становлення і розвиток системи освіти краю, покладена в основу територіального обмеження даного дослідження, позначеного терміном «Південь України».

Порівняно пізнє освоєння краю призвело до появи наприкінці XVIII – початку XIX ст. невеликої кількості стихійно виникаючих початкових шкіл у сільських, колоніальних, військових поселеннях і щойно створених містах – Херсоні, Одесі, Миколаєві. Контингент

учнів складав лише 5–10 дітей, заняття проводилися у звичайній невеликій хатині, роль викладачів виконували зовсім не підготовлені до шкільної справи відставні солдати, унтер-офіцери, сільські писарі, духовенство. Підручниками служили псалтирі, що були написані слов'янською мовою.

Даний хронологічний період (кінець XVIII – початок XIX ст.) виступає як етап зародження системи освіти краю.

Другий період (перша половина XIX ст.) пов'язаний із становленням системи освіти Півдня України. У цей час тут поширюється мережа початкових шкіл, виникають перші гімназії, професійні училища, формується ланка вищої школи – відкривається Одеський Рішельєвський ліцей.

Третій період (друга половина XIX – початок XX ст.) – доба активного розвитку початкової, середньої та вищої освіти Півдня України.

Характерними для даного періоду є:

- випереджаючий розвиток початкової освіти у межах України і, як наслідок, найбільш високий рівень освіченості населення краю наприкінці XIX століття;
- випереджаючий розвиток мережі земських шкіл у межах імперії;
- найменша в країні питома вага церковнопарафіяльних і особливо міністерських шкіл, що відображає реакційну освітню політику царського уряду на Півдні України;
- випереджаючий розвиток міністерських чоловічих і жіночих гімназій, реальних училищ, приватних і громадських гімназій у межах Новоросії, України та імперії в цілому;
- реорганізація лише одного ліцею імперії (Одеського Рішельєвського) в університет;
- формування прогресивної педагогічної думки краю під безпосереднім впливом ідей і практичної діяльності М.І.Пирогова.

Суспільно-педагогічна думка Півдня України розвивалася на основі національного самоутвердження у протистоянні становій системі освіти, феодально-клерикальній ідеології. Абсолютна більшість населення виховувалася на етнічних педагогічних ідеалах, традиціях народної педагогіки. Значний вплив на формування вимог до виховання молоді мали моральні норми, що сформувалися у Запорозькій Сімі.

Зміцненню демократичних тенденцій в освіті Півдня сприяла безпосередня діяльність видатних педагогів: М.І.Пирогова, І.С.Орляя, І.П.Держачова, О.Ф.Музиченка, А.Ф.Ченгі; активістів національного відродження і просвітництва краю: П.К.Саксаганського, М.Ф.Чернявського, В.І.Гошкевича, І.Д.Дніпровського, В.Біднова, О.О.Русова і С.Ф.Русової.

На становлення прогресивної педагогічної думки Півдня впливали педагогічні спілки, а також педагогічні з'їзди, що відбувалися на базі навчальних закладів Одеси, Херсона за участю таких видатних діячів освіти, як М.І.Пирогов, М.О.Корф, М.Ф.Бунаков.

Значну роль у цьому процесі відіграла педагогічна журналістика. Серед українських педагогічних видань прогресивного спрямування на Півдні України були журнал

«Педагогический вестник», який видавав директор Єлисаветградського реального училища М.Завадський, одеська газета «Школьное обозрение» (редактор П.І.Гусаренко, вчитель Одеської 3-ої гімназії), журнал «Южний сборник» (редактор М.Сокальський, у минулому вчитель), журнал «Юг» (редактор В.Яковлев, випускник Одеської 2-ої гімназії, професор Варшавського університету) тощо.

РОЗДІЛ 2 «Організаційно-педагогічні аспекти виникнення та функціонування ліцеїв і гімназій Півдня України у XIX – на початку XX століть» містить в собі історико-педагогічний огляд і порівняльно-узагальнюючий аналіз становлення і розвитку гімназій, реальних училищ Півдня України, Новоросії, України та імперії в цілому.

У розділі показано, що до створення Міністерства народної освіти (1802) школи, які мали назву «гімназія», виникали стихійно, користувались довільними навчальними планами і не мали статусу самостійних навчальних закладів.

Розробка та введення в дію «Попередніх правил народної освіти» (1803) і «Статуту навчальних закладів, підпорядкованих університетам» (1804) створило правову основу становлення мережі гімназій, як самостійних середніх навчальних закладів для підготовки юнаків до навчання в університетах.

Першою гімназією Півдня України стала Херсонська губернська чоловіча гімназія, що була відкрита у 1815 році. Через два роки (1817) відкривається Одеський Рішельєвський ліцей, у складі якого діяли гімназичні класи, а згодом створюється 1-а Одеська Рішельєвська гімназія (1837). До середини XIX ст. на Півдні засновується Одеська 2-а гімназія (1848).

У цілому, в межах Одеського навчального округу в цей період були відкриті Таганрозька (1819), Таврійська (Сімферополь, 1823 р.), а також Кишинівська і дві Катеринославські гімназії. Із 18 гімназій України 8 функціонувало у Новоросії, з яких 3 – на Півдні України.

У розділі наводяться історичні відомості про церемонію відкриття гімназій, контингент учнів, показники навчально-виховного процесу тощо.

У другій половині XIX ст. активний розвиток середньої освіти в краї пов'язаний із відкриттям 1-ої Олександрівської чоловічої гімназії у Миколаєві (1862), а також гімназій в Ананьєві та Єлисаветграді (1885), Одеської 3-ої (1874) і Одеської 4-ої (1894) гімназій. У цей час в Одеському навчальному окрузі функціонували гімназії у Катеринославі (2), Кишиневі (2), Бердянську, Керчі, Маріуполі, Ростові, Сімферополі, Таганрозі, Феодосії, Болграді, Бахмуті.

Таким чином, із 20 міністерських чоловічих гімназій Новоросії 7 (35%) знаходилися на Півдні України. Одночасно тут значно розширюється мережа жіночих гімназій та реальних училищ.

Інтенсивний розвиток середньої освіти Півдня України та усієї Новоросії спостеріга-

ється і на початку XX століття. У Катеринославській губернії в цей час діяли міністерські чоловічі гімназії у Катеринославі (2), Бахмуті, Верхньодніпровську, Кам'янці, Луганську, Новомосковську, Павлограді, Маріуполі, Таганрозі, Білицьку. Гімназії Таврійської губернії охоплювали такі міста, як Сімферополь, Севастополь, Євпаторія, Ялта, Керч, Бердянськ. У Бессарабській губернії функціонували гімназії у Кишиневі (3), Болграді, Акермані, Кагулі, Сороках, Хотині.

У цей же час на Півдні України до Херсонської губернії відносилися гімназії Херсона (2), Ананьєва, Єлисаветрада, Олександрії, Вознесенська, Ольвіополя; до Одеського градоначальства – 1-а Рішельєвська, 2-а, 3-я, 4-а гімназії, до Миколаївського – 1-а Олександрівська, 2-а, 3-я, та 4-а гімназії.

Реальні училища діяли у Катеринославі (2), Кишиневі (2), Ростові, Маріуполі, Сімферополі, Орхові, Мелітополі; на Півдні: в Херсоні, Миколаєві, Одесі (2), Єлисаветграді, Тирасполі.

Жіночі міністерські гімназії були відкриті у Катеринославі, Маріуполі, Керчі, Бердянську, Євпаторії, Кишиневі (2), Болграді; на Півдні: в Херсоні (2), Одесі (6), Миколаєві (2), Тирасполі, Ананьєві, Єлисаветграді (2), Вознесенську, Новому Бузі (табл. 1).

Таблиця 1

Середні загальноосвітні навчальні заклади
Півдня України (1915)

Типи навчальних закладів	Кількість навчальних закладів		
	Україна	Новоросія	Південь України
чоловічі гімназії	117	58	23
реальні училища	42	20	6
жіночі гімназії	232	94	44

Крім цього, до 1917 р. в краї була створена розгалужена мережа приватних та громадських жіночих гімназій.

Таким чином, на початку XX ст. середня освіта Півдня України продовжує розвиватися випереджаючими темпами: чоловічі гімназії усіх типів склали тут 40% від їхньої кількості у Новоросії, жіночі – 47%, реальні училища – 30%. Ці показники стають ще більш виразними, якщо врахувати значну питому вагу середніх навчальних закладів Новоросії у межах України, що склали відповідно: 50%, 48%, 41%.

Проте внаслідок русифікаторської політики самодержавства у галузі освіти на Півдні України аж до 1919 р. були відсутні українські гімназії.

У розділі розглянуто організаційні основи функціонування ліцеїв і гімназій, проведено

аналіз законодавчих актів і адміністративних заходів уряду щодо регулювання системи народної освіти, соціального і національного складу учнів, студентів, викладачів, затвердження монопольного права царату на керування середньою та вищою школою, намагання зберегти становий принцип рекрутування учнів у ці навчальні заклади. Законодавча база освіти була спрямована також на розробку заборонних нормативних актів, що передбачали закриття національних шкіл, заборону викладання української мови, історії, географії, винищення українських книжок та підручників.

Нормативно-правовий базис гімназичної та ліцейської освіти мав єдину централізовану основу у формі статутів, положень, циркулярів, указів, розпоряджень.

У розділі подаються еволюція змісту Статуту гімназій як головного нормативно-правового документу, що визначав всі сторони їхньої діяльності; динаміка і хронологія становлення класичної та реальної освіти, зміни у структурі навчально-виховного процесу (рис. 1–2); генезис змісту загальної середньої освіти; особливості організації керівництва гімназіями та ліцеями; структура центрального, регіонального управління народною освітою (і конкретно Півдня України), колегіальні форми управління навчальними закладами.

Розділ містить в собі аналіз організації навчально-виховного процесу: структури навчального року, особливостей розкладу занять, екзаменів, канікул; системи зарахування дітей до гімназій, контролю знань, переводу у наступний клас, випуску. Розглянуті питання фінансово-матеріального утримання навчальних закладів; джерел та механізму формування бюджету; конкретні приклади розмірів платні за навчання, стипендій, заробітної плати, благодійних пожертвувань; форм комерційної діяльності гімназій Півдня України.

На основі аналізу кадрового забезпечення ліцеїв і гімназій краю зроблено висновки щодо високого рівня освіченості викладачів у порівнянні з іншими регіонами імперії. Абсолютна більшість педагогів отримали вищу освіту, чимало з них мали наукові ступені і звання, активно займалися науково-публіцистичною та просвітницькою діяльністю.

У РОЗДІЛІ 3 «Навчально-виховний процес у ліцеях і гімназіях ХІХ – початку ХХ століть» розкрито історичні та концептуальні засади створення і функціонування ліцеїв, визначено їхнє місце у структурі системи освіти, проаналізовано зміст і форми організації навчально-виховного процесу. На цій основі зроблено висновки, що на початковому етапі становлення ліцеїв були школами вищої загальної освіти закритого або відкритого типу, які забезпечували енциклопедичні знання вищій шляхті, виховували молодь на засадах православ'я, самодержавства і народності для подальшої діяльності у ролі державних чиновників та військових. Ліцеї займали проміжне місце між гімназіями та університетами, структурно поєднуючи гімназичний і, як правило, вищий військово-юридичний курс навчання. У більшості випадків за нормативно-правовим базисом ліцеї прирівнювалися до університетів. Окремі ліцеї при створенні мали статус вищих гімназій

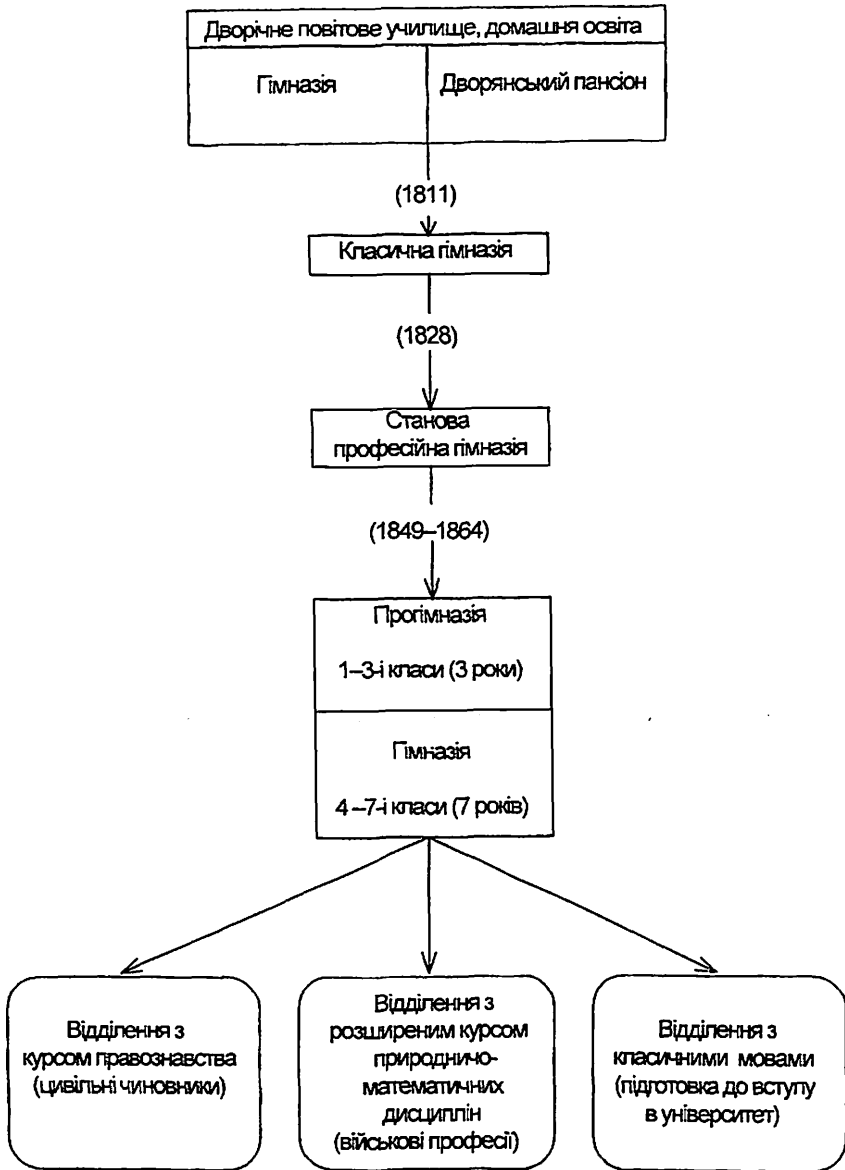

Рис. 1 Динаміка і хронологія становлення гімназичної освіти першої половини XIX століття.

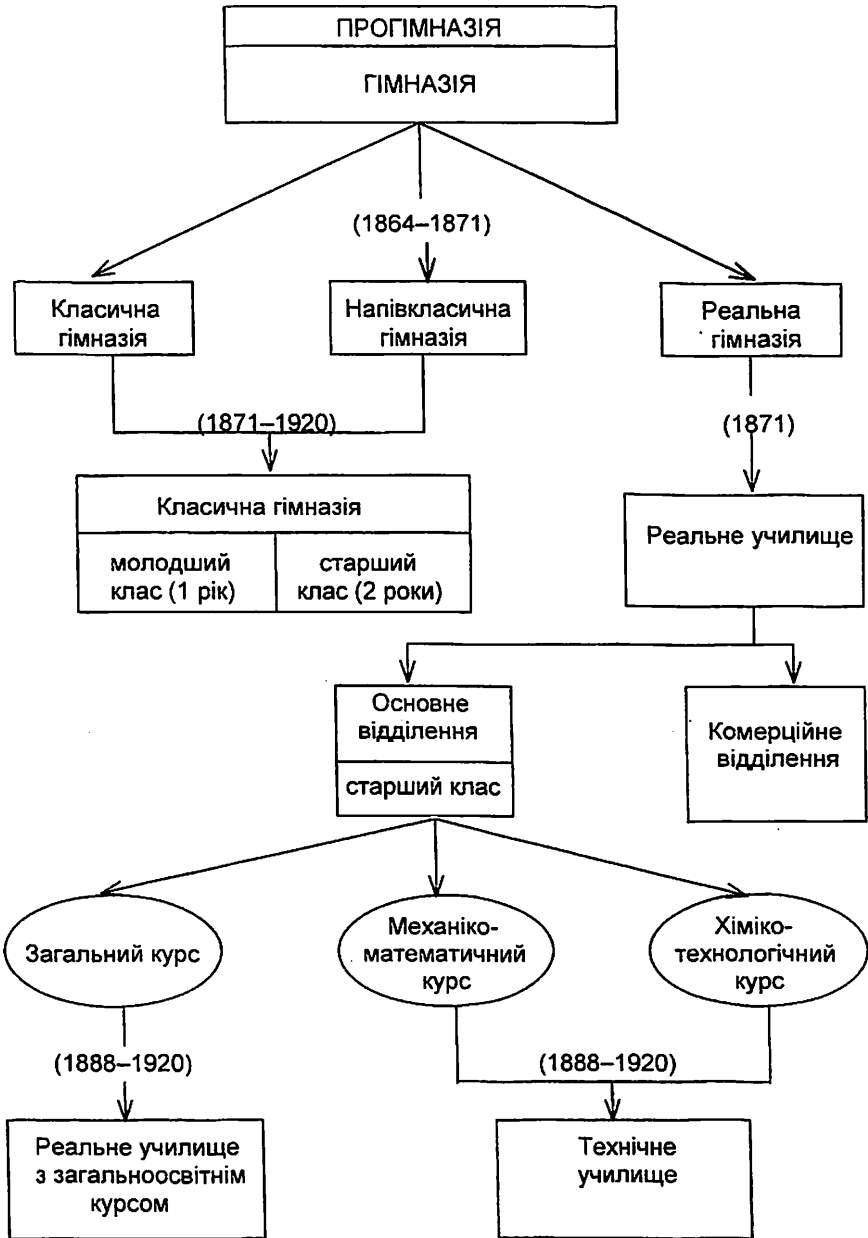

Рис. 2 Хронологія і динаміка становлення гімназичної освіти другої половини XIX – початку XX століть.

або училищ (Ніжинський, Ярославський, Кременецький ліцеї).

У розділі показано, що подальший розвиток ліцеїв пов'язаний із наданням ними спеціальної освіти на окремих факультетах юридичному, педагогічному, камеральному, сільськогосподарському, фізико-математичному, богословському, медичному тощо. Не вписуючись у загальну структуру освіти, ліцеї поступово були реорганізовані в інститути та вищі училища. Єдиний з них, Одеський Рішельєвський ліцей, набув статусу університету (Новоросійський університет). Наведено історико-педагогічні відомості про створення на Гвідні України Рішельєвського ліцею, особливості структури, організації його діяльності та навчально-виховного процесу, місце навчального закладу у розвитку середньої та вищої освіти краю, становленні прогресивної педагогічної думки. Розкрито основні підходи до визначення змісту освіти у ліцеях і гімназіях, проведено порівняльний аналіз навчальних планів і програм, досліджено генезис змісту освіти у навчальних закладах (табл. 2).

Таблиця 2

Динаміка розвитку змісту освіти у
навчальних планах гімназій Гвідня України

Рік	Типи гімназій	Цикли предметів (у процентному відношенні до навчального плану)			
		суспільно-гуманітарний	природничо-математичний	художньо-естетичний	оздоровчо-трудовий (позаурочно)
1804	напівкласична	62,1	34,7	3,2	—
1811	класична	69,4	23,1	7,5	—
1828	класична	69,4	18,1	12,5	—
1849	напівкласична з відділеннями:	64,4	23,1	12,5	—
	класичним				
1852	законознавства	67,9	24,4	7,7	—
	класична	65	26,9	8,1	—
	з відділеннями:	71,43	20,24	8,33	—
напівкласичним					
1864	законознавства	63	31	6	—
	класична	61,9	32,1	6	—
	напівкласична	70,1	22,8	7,1	—
1871	реальна	70,1	22,8	7,1	—
	класична	53,8	35,3	10,9	—
1872	реальне училище	74,8	22,8	2,4	—
1872	реальне училище	57,5	42,5	—	—
1890	класична	76	19,6	4,4	1,1
	напівкласична	73,79	21,36	4,85	1,1
1914	класична	68,75	27,68	3,57	1,1
1920	середня школа	36,5	45,97	9,95	7,58

Аналітично доведено, що гуманітарний компонент освіти у навчальних планах складав у середньому 69,4%, тобто перевищував природничо-математичний цикл предметів майже у три рази. У реальних училищах це співвідношення зберігалося, але складало 1,35. У сучасній середній школі країни гранично можливе значення даного показника в межах класно-урочного навчання (з охопленням всіх дітей) становить 1,24, з урахуванням позаурочного навчання (для окремої групи дітей) – 1,76, а в середньому складає лише 1,5 проти 2,14 у розвинених країнах світу. Звідси випливає проблема гуманітаризації середньої ланки освіти і в першу чергу у сучасних гімназіях і ліцеях.

У розділі висвітлюються можливості практичного вирішення даного питання та деяких напрямів використання позитивного історичного досвіду гімназій і ліцеїв Півдня України на основі досвіду діяльності Херсонського ліцею журналістики, бізнесу та правознавства як багатопрофільного гуманітарного ліцею класичної орієнтації.

Систематизація і узагальнення матеріалів аналізу історико-педагогічних, статистичних, нормативно-правових документів, що висвітлюють процес становлення та розвитку ліцеїв і гімназій Півдня України у XIX – на початку XX ст., підтвердили гіпотезу дослідження і дали можливість зробити такі **висновки**.

- актуальність дослідження зумовлена процесом розбудови незалежної України, пошуками духовних витоків національної свідомості і зростанням у зв'язку з цим ролі історичних наук і, зокрема, історії педагогіки;
- радикальні зміни у суспільно-політичному та соціально-економічному житті обумовлюють необхідність удосконалення системи освіти і діяльності навчальних закладів нового типу;
- виникнення системи освіти Півдня України пов'язано із трьома хронологічними періодами: зародження (кінець XVIII – початок XIX ст.), становлення (перша половина XIX ст.) і активного розвитку (друга половина XIX – початок XX ст.) освіти, які мали відповідні характерні ознаки;
- Південь України як регіон відрізнявся високим рівнем демократизації освіти та розвитку прогресивної педагогічної думки під безпосереднім впливом видатних діячів освіти краю М.І.Пирогова, І.С.Орлая, М.О.Корфа, І.П.Деркачова, О.Ф.Музиченка, Я.Ф.Чепіли та ін.;
- на Півдні України мала місце стійка тенденція випереджаючого розвитку гімназичної освіти у порівнянні із Новоросією, Україною та імперією в цілому;
- єдиним ліцеєм держави, що набув статусу університету, став Одеський Рішельєвський ліцей (Новоросійський університет), який відіграв неабияку роль у становленні середньої та вищої освіти краю. З цими навчальними закладами пов'язані імена А.Міцкевича, Д.І.Менделєєва, І.М.Сеченова, І.І.Мечникова, М.М.Ланге і багатьох інших;
- нормативно-правова база функціонування гімназій і ліцеїв визначалася статутами, положеннями, циркулярами, указами, розпорядженнями і була спрямована на

забезпечення монопольного права самодержавства на управління середньою та вищою освітою, штучне регулювання соціального і національного складу учнів, студентів, учителів, заборону створення української школи та вивчення рідної мови, літератури, історії і географії України, користування українськими підручниками, літературою;

– система управління гімназіями, ліцеями та освітою в цілому одночасно поєднувала жорстку централізацію з широким спектром колегіальних форм управління та елементами взаєморегулювання початкової, середньої та вищої школи. Безпосередню участь в управлінні освітою Півдня України брали М.І.Пирогов, І.С.Орлай, Ф.І.Леонтович, О.О.Мусін-Пушкін та інші;

– гімназії краю мали більш високий науково-педагогічний потенціал у порівнянні з іншими регіонами України: більшість вчителів мали вищу освіту, займалися активною науковою, просвітницькою і публіцистичною діяльністю, чимало з них мали наукові ступені і звання;

– система фінансування гімназій Півдня України відзначалася гнучкістю і різноманітністю джерел формування власного бюджету, що забезпечувало необхідний рівень їх фінансово-матеріальної бази;

– історико-педагогічний матеріал дослідження процесу становлення та розвитку ліцеїв і гімназій Півдня України у XIX – на початку XX ст. дозволяє поглибити і розширити викладання курсу історії педагогіки в педагогічних навчальних закладах краю, а у поєднанні з аналогічними дослідженнями в інших регіонах країни – суттєво доповнити зміст історії педагогіки України;

– принципи гуманітаризації освіти, позитивний історичний досвід функціонування гімназій і ліцеїв, організації навчально-виховного процесу, управління, матеріального і кадрового забезпечення покладено в основу діяльності багатопрофільного гуманітарного ліцею класичної орієнтації – Херсонського ліцею журналістики, бізнесу та правознавства, практичні нароби якого педагогічно доцільні та можливі для використання в аналогічних навчальних закладах нового типу.

Перспективи щодо подальшої розробки проблеми даного дослідження полягають у повному і системному висвітленні розвитку середньої освіти Півдня України: жіночих гімназій, училищ та інститутів; навчальних закладів системи професійної освіти. На цій основі можливе подальше визначення напрямів історичного педагогічного досвіду у сучасних середніх навчальних закладах країни.

Основні результати дисертації опубліковані в таких працях:

1. Бобров В.В. Екзистенціалізм як основа нової педагогічної теорії // Філософія освіти в сучасній Україні: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Філософія сучасної освіти та стан її розробки в Україні» (1–3 лютого 1996 року). – К: ІЗМН, 1997. – С.421–424.

2. Бобров В.В. Одеський Рішельєвський ліцей – осередок вищої та середньої

освіти Півдня України (до 180-річчя із дня заснування) // Освіта і управління. – 1997. – Т.1, № 4. – С. 171 – 174.

3. Бобров В.В. Розвиток гімназій на півдні України (XIX – початок XX ст.) // Рідна школа. – 1998. – № 1. – С. 78 – 79.

4. Бобров В.В. Становлення та розвиток гімназій Півдня України (XIX – початок XX ст.) // Шлях освіти. – 1998. – № 1. – С. 45 – 46.

5. Бобров В.В. Зміст освіти у гімназіях та ліцеях Півдня України XIX – початку XX ст. і проблема гуманітаризації освіти // Рідна школа. – 1998. – № 4. – С. 78 – 79.

6. Бобров В.В. Орієнтуємось на класичну освіту // Рідна школа. – 1998. – № 5. – С. 5–10.

Бобров В.В. Становлення та розвиток ліцеїв і гімназій Півдня України у XIX – на початку XX століть.

Дисертація у вигляді рукопису на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – Теорія та історія педагогіки, Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова, м.Київ, 1998 рік.

У дисертації визначені соціально-політичні та історико-педагогічні умови виникнення, становлення й розвитку ліцеїв та гімназій Півдня України у XIX – на початку XX ст., розкрито особливості розвитку суспільно-педагогічної думки, організаційно-педагогічні, нормативно-правові, економічні засади функціонування навчальних закладів, структуру системи управління, матеріальне й кадрове забезпечення навчально-виховного процесу. Аналітично обгрунтовано кількісні та якісні показники динаміки розвитку мережі ліцеїв і гімназій, хронологію виникнення, становлення та розвитку системи освіти краю. Розкрито зміст навчально-виховного процесу, принципи, мету, завдання й організацію виховної роботи в ліцеях і гімназіях, можливі напрями використання історичного досвіду діяльності ліцеїв і гімназій Півдня України у XIX – на початку XX ст. в закладах освіти нового типу в період їх становлення та розвитку в сучасних умовах.

Ключові слова: Південь України, гімназії, ліцеї, система освіти, система управління, зміст освіти, навчально-виховний процес, історико-педагогічний процес, нормативно-правова база.

Бобров В.В. Становление и развитие лицеев и гимназий Юга Украины в XIX – начале XX веков.

Диссертация в виде рукописи на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.01 – Теория и история педагогики, Национальный педагогический университет им. М.П.Драгоманова, г.Киев, 1998 год.

В диссертации определены социально-политические и историко-педагогические условия возникновения, становления и развития лицеев и гимназий Юга Украины в XIX –

начале XX вв., раскрыты особенности развития общественно-педагогической мысли, организационно-педагогические, нормативно-правовые и экономические основы функционирования учебных заведений, структура системы управления, материальное и кадровое обеспечение учебно-воспитательного процесса. Аналитически обоснованы количественные и качественные показатели динамики развития сети лицеев и гимназий, хронологические периоды возникновения, становления и развития системы образования края. Раскрыто содержание учебно-воспитательного процесса, принципы, цели, задачи и организация воспитательной работы в лицеех и гимназиях, указаны возможные направления использования исторического опыта деятельности лицеев и гимназий Юга Украины в XIX – начале XX вв. в учебных заведениях нового типа в период их становления и развития в современных условиях.

Ключевые слова: Юг Украины, гимназии, лицеи, система образования, система управления, содержание образования, учебно-воспитательный процесс, историко-педагогический процесс, нормативно-правовая база.

Bobrov V.V. Formation and development of Lycees and gymnasiums in the south of Ukraine in XIX – early XX centuries.

Thesis for Degree of Candidate (Pedagogical Sciences) on speciality 13.00.01 – Theory and History of Pedagogics, National Pedagogical University named after M.P.Dragomanov, Kyiv, 1998.

In the study social, political, historical and pedagogical conditions of appearing, formation and development of Lycees and gymnasiums in the South of Ukraine in XIX – early XX centuries have been defined and classified. The author described peculiarities in the development of social and pedagogical ideas of the region. Also practical pedagogical, normative lawful and economic bases of functioning of educational establishments, system of governing, material and staff ensuring of educational process have been found. There have been grounded and profoundly analysed quantitative and qualitative indices in the dynamic development of lycees and gymnasiums, chronological periods of foundation, formation and development of educational system in the region. The author disclosed contents of educational process, its principles, aims, tasks, defined possible directions in using historical experience in the activity of lycees and Ukraine in XIX – XX centuries in educational establishments of new kinds in period of their formation and development in modern society.

Key words: The South of Ukraine, gymnasiums, lycees, educational system, contents of education, educational process, historical and pedagogical process, normative-lawful bases.

Підписано до друку 30. 06 1998. Об'єм 0,9. Формат 60x84 1/16.
Друк офсетний. Тир. 100 прим. Зам. 1157. Безкоштовно.

325000, м. Херсон, пров. Військовий, 6, кім .17.
Рекламно-видавнича фірма "ЕЛЬФ".